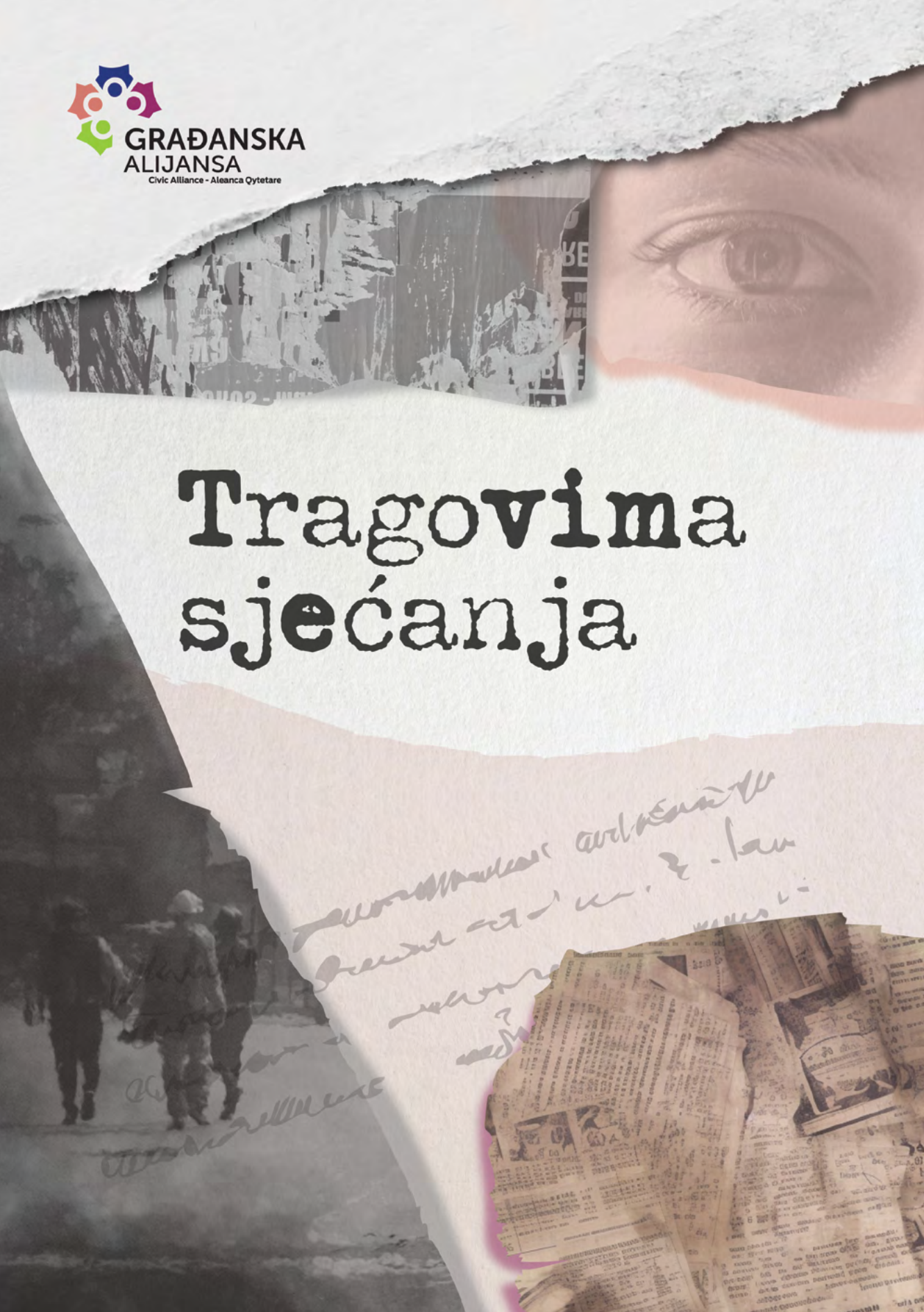

**GRADANSKA
ALIJANSA**

Civic Alliance - Aleanca Qytetare

Tragovima sjećanja

Handwritten text in a cursive script, likely in Albanian, overlaid on the collage.

Naziv publikacije:
Tragovima sjećanja

Izdavač:

Za izdavača:
Milan Radović

Autor:
Ivan Radulović

Dizajn i priprema za štampu:
Darija Begić

Štampa:
AP Print, Podgorica

Tiraž:
200 komada

Finansira
Evropska unija

Publikacija je dio projekta „Kultura sjećanja za svjetliju budućnost“, koji je podržan kroz regionalni projekat „Podrška EU izgradnji povjerenja na Zapadnom Balkanu“, uz finansijsku podršku Evropske unije. Regionalni projekat sprovodi Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP).

Sadržaj je isključivo odgovornost autora i ni na koji način ne odražava stavove donatora.

Sadržaj

I „Kultura sjećanja za svjetliju budućnost“	5
II Pregled ratnih zločina počinjenih na teritoriji Crne Gore devedesetih godina prošlog vijeka	7
III Evidencija žrtava i sudski epilozi	9
IV Zločini iz perspektive žrtava i njihovih porodica: Svjedočanstva i lična iskustva.....	21
V Suočavanje sa prošlošću: Uloga Građanske Alijanse u procesu pomirenja i pravde.....	39
VI Zaključci	41
VII Preporuke	42

I "Kultura sjećanja za svjetliju budućnost"

Godinama unazad Građanska alijansa posvećuje značajnu pažnju pitanjima ratnih zločina i suočavanja sa prošlošću. Dugogodišnja posvećenost ovim pitanjima značajno doprinosi dubljem razumijevanju ratnih stradanja i jačanju podrške za one koji su pretrpjeli posljedice sukoba. Od početka tekuće godine, realizujući projekat „**Kultura sjećanja za svjetliju budućnost**“, koji finansira Evropska unija, a sprovi Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Građanska alijansa posvećeno radi na poboljšanju položaja žrtava ratnih zločina u Crnoj Gori. Iako su prošle decenije od vremena kada su zločini počinjeni, ne smijemo dozvoliti da se oni zaborave ili da budu potisnuti iz javnog diskursa. Naša posvećenost ovom projektu ne samo da doprinosi istraživanju i dokumentovanju prošlih događaja, već i igra ključnu ulogu u izgradnji društva koje se svjesno i odgovorno suočava sa prošlošću. Na ovaj način pružamo priliku istinskom pomirenju i jačanju zajednice, osiguravajući da buduće generacije mogu učiti iz prošlosti i graditi pravedniji i stabilniji svijet.

II Pregled ratnih zločina počinjenih na teritoriji Crne Gore devedesetih godina prošlog vijeka

Ratni zločini počinjeni na teritoriji Crne Gore predstavljaju neizbrisivu mrlju u savremenoj istoriji naše zemlje, kao i krajnje bolnu i složenu temu koja zahtijeva najoštriju osudu i stalno sjećanje. Zločini u Bukovici, Štrpcima, Morinju, Kaluđer-skom lazju, te tragedija bošnjačke porodice Klapuh u Plužinama, gdje su nevini ljudi postali žrtve zločinaca, ne smiju biti potisnuti u zaborav. Ovi događaji, obilježeni ubistvima, deportacijama, mučenjima i sistemskim progonima, ostavili su duboke i trajne posljedice, ne samo na živote onih koji su ih preživjeli već i na cijelokupno društvo i kao takvi moraju zauvijek ostati upamćeni. Zanemarivanje i prećutkivanje ovih zločina vodi ka zaboravu, čime se rizikuje ponavljanje istih strahota. Kada društvo zaboravlja ovakve tragične događaje onda i gubi sposobnost prepoznavanja i osude nasilja, čime se stvara prostor za ponovno oživljavanje zla. Odsustvo kolektivnog sjećanja ne samo da umanjuje težinu počinjenih zločina već i prijeti da ugasi glasove preživjelih i onih koji su izgubili svoje najmilije. Takođe, ovi zločini predstavljaju ne samo individualne tragedije već i refleksiju dubljih društvenih rana. Zbog toga, suočavanje sa prošlošću nije samo moralna obaveza prema žrtvama, već korak ka izgradnji pravednijeg i stabilnijeg društva. Samo kroz bezuslovno i potpuno suočavanje sa ovim tragičnim poglavljima možemo izgraditi zajednicu koja uči iz svojih grešaka i teži pomirenju, razumijevanju i miru. Sjećanje na te događaje i pravda za žrtve moraju ostati u centru kolektivne svijesti, kako bismo osigurali da se slične tragedije više nikada ne ponove.

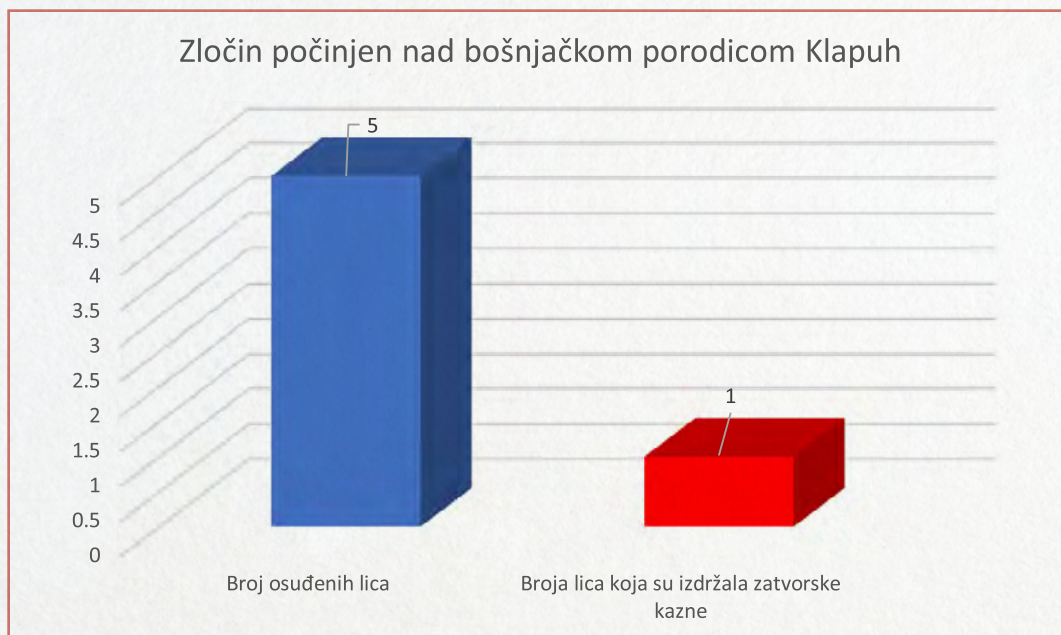
III Evidencija žrtava i sudski epilozi

Prilikom izrade popisa žrtava ratnih zločina počinjenih na teritoriji Crne Gore, tim Građanske alijanse služio se dostupnim izvorima kao što su zvanične optužnice, presude i druga literatura kojom su detaljno obrađena neka od počinjenih nedjela. Na taj način, došli smo do sljedećih podataka.

Zločin počinjen nad bošnjačkom porodicom Klapuh u Plužinama

Na osnovu presude Višeg suda u Podgorici K.br. 20/96¹ (Podgorica, 16. decembar 1996. godine), koji je odlučujući po Optužnici Višeg javnog tužioca Kt.br. 218/92 (Podgorica, 10. februar 1993. godine) svu petoricu optuženih proglasio krivim, navodi se da su dana 6. jula 1992. godine na mostu Obrada Cicimila u Plužinama života lišeni: **Klapuh Hasan**, *njegova supruga* **Klapuh Ferida** i *njihova kćerka* **Klapuh Sena**.

Grafikon 1. Zločin počinjen nad bošnjačkom porodicom Klapuh

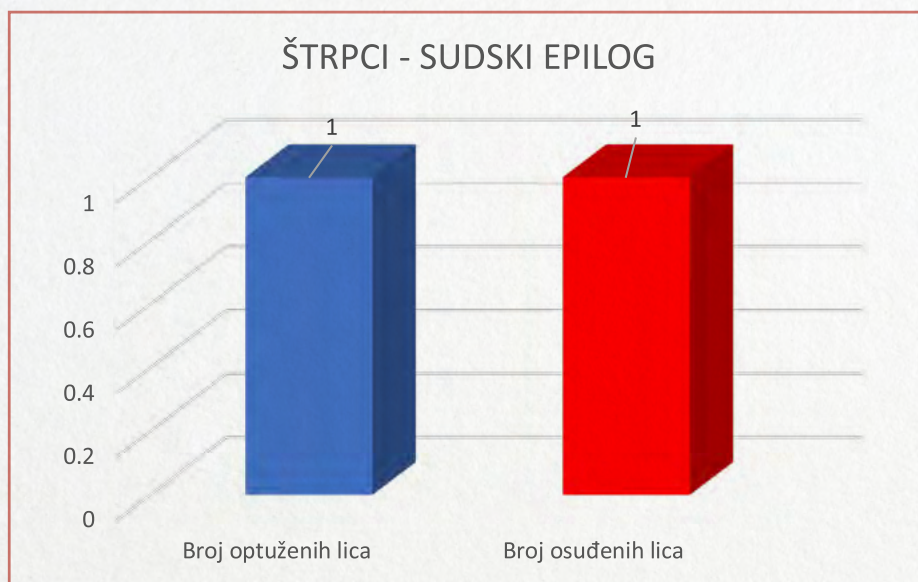
(Iako se radi o prvom pravosnažno presuđenom ratnom zločinu u Crnoj Gori, do danas samo jedan od petorice osuđenih, Vidoje Golubović - pomagač, izdržao je zatvorsku kaznu; <https://gamn.org/gradanska-alijansa-vjera-u-pravdu-glasnija-od-cutanja-drzave/> - Podaci izvedeni iz Presude Višeg suda RCG K. 20/96)

1 Preuzeto iz Arhive Informaciono-dokumentacionog centra / dokumentacija prikupljena za slučaj „Klapuh“

Štrpci

Iz dvije presude, jedne Višeg suda u Bijelom Polju K.br. 5/98 i druge Vrhovnog suda Republike Crne Gore Kž.br. 102/2003², proizilazi da su na stanici u Štrpcima iz voza 671 najprije oteti, a kasnije i ubijeni: **Kapetanović Esad, Ličina Iljaz, Bakija Fehim, Softić Šećo, Husović Rifat** (svi iz Bijelog Polja); **Zupčević Halil** (iz Trebinja); **Đečević Senad** (iz Bara); **Rastoder Jusuf** (iz Berana); **Babačić Ismet** (iz Podgorice); **Buzov Tomo** (iz Beograda); **Alomerović Adem, Hanić Muhedin, Preljević Safet, Topuzović Džafer** (svi iz Brodareva); **Ćorić Rasim, Memović Fikret, Zeković Fevzija, Kajević Nijazim** (svi iz Prijepolja); **Zuličić Zvezdan** (iz Sarajeva); kao i jedno lice čiji identitet nikada nije utvrđen.

Grafikon 2. Štrpci - Sudski epilog

(Podaci izvedeni iz Presude Vrhovnog suda RCG, Kž. 102 / 2003)

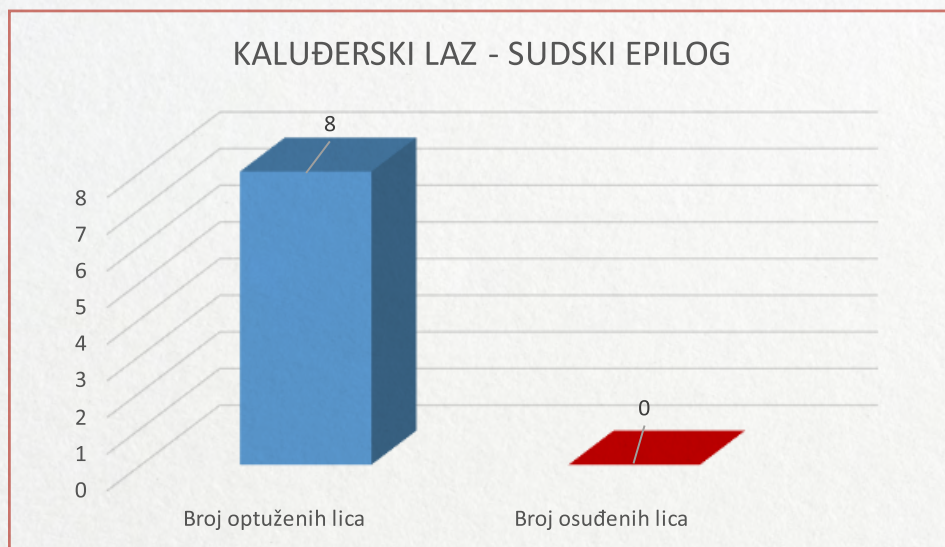
2 Preuzeto iz Arhive Informativno-dokumentacionog centra / dokumentacija prikupljena za slučaj „Štrpci“

Kaluđerski laz

Kada je riječ o zločinu počinjenom u Kaluđerskom laz, u oslobađajućoj presudi Ks.br. 1/08³ osmorici optuženih, koju je donio Viši sud u Bijelom Polju, u pogledu žrtava, navodi se sljedeće:

Dana 18. aprila 1999. godine u blizini mosta na rijeci Crnji, od ispaljenih hitaca tjelesne povrede opasne po životu, a usljed kojih je nedugo kasnije nastupila smrt zadobila su sljedeća lica: **Peljaj Miljazim, Brahimaj Redžep, Brahimaj Šerif, Brahimaj Mursel, Brahimaj Nemka, Kastrati Labinot**. Takođe, tom prilikom tjelesne povrede su zadobili: **Hadži Ahemti, Zogaj Špresa, Brahimaj Halil, Barjatar Hatmona, Ljajić Musa** (*prvo dvoje teške tjelesne povrede, ostali lakše tjelesne povrede*). Zatim, navodi se da su dana 18. aprila 1999. godine u mjestu Uljare na planini Hajli iz automatskog oružja života lišeni: **Ljajić Sokolj i Ljajić Ramo**. Istog dana, u mjestu Gornji Bukelj, života su lišeni **Keljmendi Selim i Đuraj Arif**. U presudi, među onima koji su lišeni života navode se i sljedeća imena: **Brahimaj Ramiz** (18. april 1999. godine); **Hisenaj Arif** (12. maj 1999. godine); **Bljakaj Muhamed** (18. maj 1999. godine); **Arifaj Arif** (20. maj 1999. godine), **Redžaj Mehmed, Redžaj Aljet, Redžaj Hetem** (21. maj 1999. godine).

Grafikon 3. Kaluđerski laz - sudski epilog

(Podaci izvedeni iz Presude Apelacionog suda CG Kž - S 20/2014)

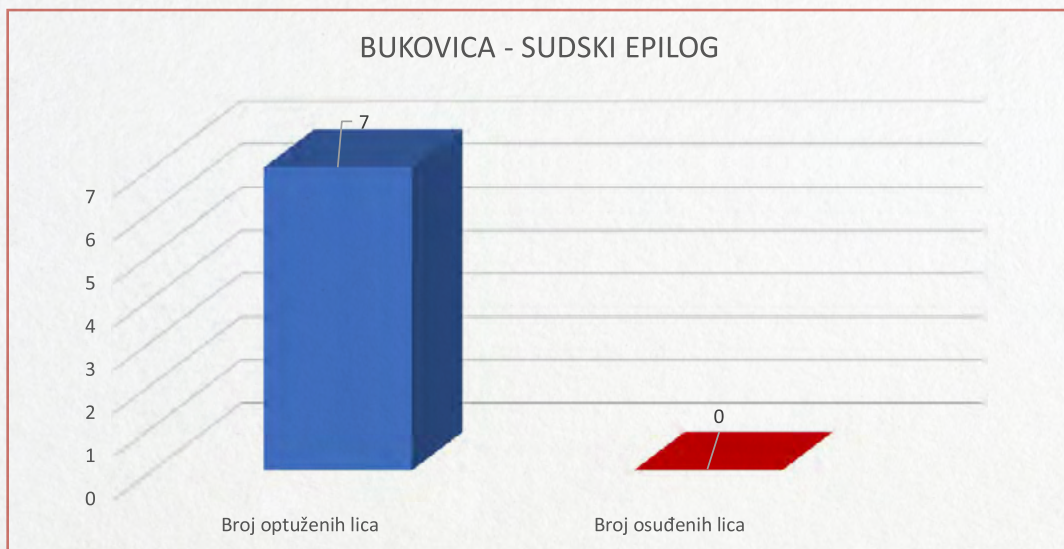
³ Preuzeto iz Arhive Informaciono-dokumentacionog centra / dokumentacija prikupljena za slučaj „Kaluđerski laz“

Bukovica

Na osnovu knjige Bukovica 1992-1995 - Etničko čišćenje, zločini i nasilja od autora Jakuba Durguta, koji je i sam bio direktna žrtva ovih zločina zaključuje se sljedeće.

Durgut govoreći o onima koji su lišeni života na prostoru Bukovice u periodu od 1992-1995. godine navodi sledeća imena: **Muslić Hajro, Muslić Ejub, Bungur Latif, Drkenda Hilmo, Đogo Džafer, Džaka Bijela**. Dalje navodi, da su pored ovih Bukovičana, samoubistva zbog torture izvršili: **Stovrag Himzo i Bavčić Hamed**. Služeći se dostupnom građom i navodima autora knjige, spisak žrtva zločina počinjenih u Bukovici tih godina u nastavku smo podijelili na isti način kako je to i sam Durgut uradio.

Grafikon 4. Bukovica - Sudski epilog

(Podaci izvedeni iz Presude Apelacionog suda CG Kž - S 1/2012⁴⁴)

Naime, žrtve otmice su: **Ramiza Bungur, Mamko Bungur, Zlatija Bungur** (i Zlatijino dvoje maoljetne djece), **Bungur Latif** (*ubijen prilikom otmice*), **Bungur Osman, Bungur Almasa, Bungur Lamka, Bungur Sevda, Bungur Vezira**,

4 Preuzeto iz Arhive Informaciono-dokumentacionog centra / dokumentacija prikupljena za slučaj „Bukovica“

Bungur Devla i Bungur Razija. Fizičku torturu pretrpjeli su: **Babić Šemso, Bečić Salem, Bečić Suad, Bavčić Ago, Bavčić Džemo, Bekan Huso, Bekan Hajra, Bungur Ramiza, Bungur Džafer, Bungur Džemo, Bungur Mamko, Bungur Zlatija, Bungur Ibro, Bungur Hasan, Bungur Ešef, Bungur Latif, Bungur Husein, Bungur Osman, Bungur Almasa, Bungur Devla, Bungur Vezira, Bungur Lamka, Bungur Sevda, Eutuna Sakib, Dedović Nazif, Dedović Hasan, Dvjan Šefik, Divjan Šefika, Durgut Mehmed, Durgut Jakub, Durgut Idriz, Durgut Osman, Drkenda Hilmo, Drkenda Emin, Drkenda Rasim, Džaka Bijela, Đogo Džafer, Hodžić Halim, Hodžić Tima, Hodžić Atif, Hodžić Zlatija, Hodžić Selima, Hodžić Mustafa, Hodžić Hanka, Hodžić Omer, Imamović Ekrem, Imamović Enes, Kaim Osman, Kaim Munever, Kaim Enver, Kožo Zajim, Korora Mujo, Moćeović Nazif, Moćeović Zlatka, Moćeović Ibro, Mujanović Hamdo, Muslić Hajro, Muslić Ejub, Osmanagić Šaćir, Osmanagić Hajrija, Osmanagić Ševko, Osmanagić Sejfo, Rizvanović Šaban, Rogo Hasan, Rogo Mujo, Stovrag Himzo, Stovrag Hamed, Stovrag Osman, Šabanović Ramiz, Šabanović Hatidža, Tahirović Himzo, Tahirović Rasim, Tahirbegović Osman, Tahirbegović Haris, Tahirbegović Mustafa i Vukas Hamed.** Teže tjelesne povrede sa trajnim posljedicama zadobili su: **Bavčić Ago, Bavčić Džemo, Bekan Huso, Bungur Ibro, Bungur Hasan, Bungur Ešef, Bungur Latif** (*smrtni ishod*); **Bungur Husein, Bungur Osman, Čutuna Sakib, Durgut Osman, Drkenda Hilmo** (*smrtni ishod*); **Drkenda Emin, Hodžić Halim, Hodžić Tima, Hodžić Zlatija, Hodžić Atif, Hodžić Omer, Imamović Ekrem, Kaim Osman, Kaim Munever, Moćeović Nazif, Mujanović Hamdo, Osmanagić Šaćir, Osmanagić Ševko, Osmanagić Sejfo, Rizvanović Šaban, Stovrag Himzo** (*dan kasnije se objesio*) i **Šabanović Ramiz.** ⁵⁵

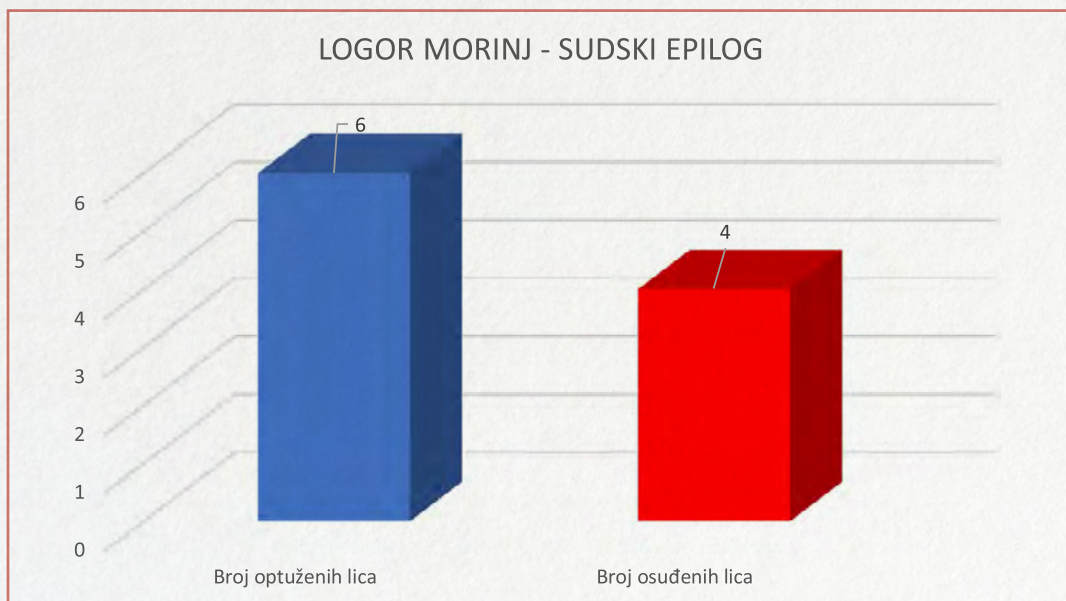
5 Durgut Jakub, Bukovica 1992-1995 - Etničko čišćenje, zločini i nasilja, Almanah, Podgorica, 2003. godine

Logor Morinj

Na osnovu optužnice Vrhovnog državnog tužilaštva KtS.br. 7/08⁶⁶ (Podgorica, 15. avgust 2008. godine) u logoru Morinj na listi ratnih zarobljenika i civila čiji je tjelesni integritet i lično dostojanstvo povrijeđeno našli su se: **Herget Josip, Kos Damir, Smoljan Silvio, Pavlović Ante, Barada Jadran, Šlangerberg Ivo, Kopic Josip, Užičanin Zaim, Kuntić Tomislav, Rajić Slavko, Matijaš Nikša, Žikić Ivo, Margaretić Marko, Margaretić Đuro, Trklja Božidar, Uhodić Niko, Knežić Marko, Šutalo Lovro, Curić Mario, Bulić Zdenko, Veramenta Ivo, Bagoje Zlatko, Lučić Mario, Zdravulić Ivan, Nestorov Nestor, Arkulin Pero, Verametna Pavo, Jović Božo, Batinić Srećko, Čučuk Đuro, Veramenta Vlaho, Kristić Ivo, Čupić Andro (od oca Mija), Vidojević Ivo, Baule Pero, Čupić Andro (od oca Mija), Bronzan Željko, Radovac Ivo, Mrkonjić Ivo, Milković Mato, Kužnin Vilson, Kužnin Rikard, Ucović Nikša, Dimnić Ivo, Brailo Niko, Vučica Mato, Vištica Jurica, Bagović Đuro, Puljić Jozo, Bošković Boško, Čupić Božo, Vezećlinić - Novaković Niko, Bajo Srećko, Svetac Ivo, Lasić Ivo, Markić Jure, Katić Antun, Ljubičić Miljenko, Vitković Đuro, Matušić Đuro, Brailo Antun, Bistrić Vlaho, Prkačin Metodije, Vitković Đuro, Brailo Pero, Bokšić Bruno, Mostina Ante, Strujić Mato, Grbić Davor, Štaka Niko, Svalina Željko, Lonza Ilija, Bakić Vladimir, Dupčić Milo, Radoš Jure, Moretić Anton, Oberan Vido, Alaga Niko, Brajević Dario, Piplica Luko, Šikić Miljenko, Fjorović Miho, Marinović Ivo, Novaković Matija, Piplica Adrijan, Radelj Pero, Prlenda Pavo, Čagalj Baldo, Radonjić Andro, Baule Antun, Kesovija Niko, Šuljak Nikola, Matijić Pero, Burdelez Đuro, Lazarević Kristo, Miličević Radoslav, Selak Miho, Kuntić Tomislav, Bajo Željko, Hausvička Robert, Begić Dominik, Urlović Luko, Kordić Ivo, Zadre Filip, Bobić Ivo, Čagalj Andrija, Mezei Ivica, Matić Anđelko, Šuljak Niko, Guljelović Igor, Moretić Nikša, Arbanasin Ivo, Kukuljan Ivo, Grizlo Božo, Matijašević Mijo, Jaganjac Mijo, Letica Ivan, Brajević Mato, Miličević Grga, Cvjetković Antun, Čeović Ivo, Natrlin Slavko, Čuk Ante, Čuk Ivan, Prokurica Ivo, Laptalo Antun, Mikić Andrija, Duplica Bruno, Iličić Željko, Banović Antun, Kralj Ivo, Kralj Antun, Opušić Niko, Prendel Petar, Džano Miho, Pendo Božo, Barišić Ivo, Braičević Niko, Barada Jadran, Smoljen Damir, Pehar Željko, Hodžić Nedžad, Puntul Selim, Lučić Marko, Škoro Pero, Radoš Ilija, Puljić Joško, Obad Ivo, Butigan Mate, Đurasović Nikola, Čolak Goran, Martić Nikša, Idrizaj Safet, Matijić Pero, Kordić Ivo, Perutina Petar, Peteranec Josip, Krstičević Matko, Vodopić Vedran, Kralj Miho, Brailo Vlaho, Brailo Miho, Ban Božo, Čagalj Antun, Zlovčar Nikola, Obrad Jako, Lučić Nikola, Đurišić Pero i Bošković Krešimir.**

6 Preuzeto iz Arhive Informaciono-dokumentacionog centra / dokumentacija prikupljena za slučaj „Morinj“

Grafikon 5. Logor Morinj - sudski epilog

(Podaci izvedeni iz Presude Apelacionog suda CG Kž - S. 44/13)

Tokom velikosrpske agresije na Hrvatsku, ovdje je bio logor, takozvani Centar Morinj (3. 10. 1991 - 18. 8. 1992) za zatočene hrvatske civile i branioce.

**SJEĆAJMO SE ZLOČINA POČINJENIH
DA BI SE OSRAMOTILI IME I DUH CRNE GORE.
IZRAŽAVAMO ŽALJENJE ZA SVE PATNJE
KOJE SU PROŽIVJELI ZATOČENI.
DA SE NIKADA NE PONOVI!**

Ministarstvo vanjskih poslova Crne Gore
i Ministarstvo odbrane Crne Gore

Morinj, 10. 10. 2022.

Deportacije

Na poslaničko pitanje koje su postavili poslanici Dr Ratko Velimirović, Mr Žarko Rakčević, Dr Dragiša Burzan i Mr Ramo Bralić na IV sjednici zasijedanja Skupštine Crne Gore održanoj 5. i 10. marta 1993. godine, iz kabineta tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova Crne Gore Nikole Pejakovića pod brojem 278/2 dana 8. aprila 1993. godine stigao je sljedeći odgovor. Naime, iz ministarstva su rekli:

„Radi lakšeg praćenja podataka o licima lišenim slobode i predatim policijskim organima BiH dajemo podatke situirane po centrima bezbjednosti MUP-a Crne Gore na sledeći način:

- 1. Rikalo Rama-Husein**
- 2. Rikalo Rama Hidhat**
- 3. Rikalo Rama Zaim**

Pomenuta lica su 22. i 23.05.1992. godine bili zadržani u Centru bezbjednosti H.Novi na zahtjev SUP Foča. Prijem lica u Stanici milicije Foča izvršio je komandir Stanice milicije Mališ Milimir.

Dana 25.05.1992. godine upravniku KPD Foča Koroman Slavku milicionari Republike Crne Gore predali su sledeća lica:

- 1. Nikolić Živojin**
- 2. Marković Miloš**
- 3. Radunović Sava**
- 4. Košarac Risto**
- 5. Štelović Vladimir**
- 6. Kozić Mitar**
- 7. Vujović Mladen**
- 8. Ćurić Dragomir**
- 9. Divljak Nikola**
- 10. Srdanović Branislav**
- 11. Kujundžić Drago**
- 12. Milojević Miroslav**
- 13. Trapa Srđan**
- 14. Kadijević Milan**
- 15. Gavrić Nikola**
- 16. Škrelić Dragiša**

Ukupno predato.....16 lica srpske nacionalnosti

1. Čelik Hamed
2. Kamerić Abdulah
3. Lojo Nedžib
4. Babić Ramiz
5. Čemo Ekrem
6. Kubat Šefko
7. Krdžić Nezir
8. Burić Aziz
9. Mujičić Enver
10. Jakić Bego
11. Krdžić Bekir
12. Adžić Munir
13. Adžić Esad
14. Demirović Sadik
15. Bičo Enez
16. Krdžalija Sanin
17. Borovac Mirsad
18. Isaković Ismet
19. Čardaklija Alija
20. Karačić Suad
21. Pašović Ismet

Ukupno predato.....21 lice muslimanske nacionalnosti

Od ovog 21 lica prvih sedam na spisku su na zahtjev SUP-a Foča bili zadržani u Centru bezbjednosti Bar tri dana.

Radnici Centra bezbjednosti Pljevlja dana 19.05.1992. godine na graničnom prelazu Metaljka milicionarima Stanice milicije Čajniče su predali njihove građane na osnovu prethodno izdatog zahtjeva:

1. Huren Mirsada
2. Kajgana Rasim
3. Šandal Ibrahim
4. Kezunović Milomir
5. Mijatović Marko
6. Brčić Nikola
7. Belić Zijad

*Na osnovu zahtjeva Centra službi bezbjednosti u Banja Luci zbog osnovane sumnje da je počinio krivično djelo iz člana 142. KZ SFRJ (ratni zločin protiv civilnog stanovništva) Upravni SDB grada Beograda predat je **Pilić Sulejman** iz Kupresa, rođen 1942. godine u Kupresu radi sprovođenja CSB Banja Luka.*

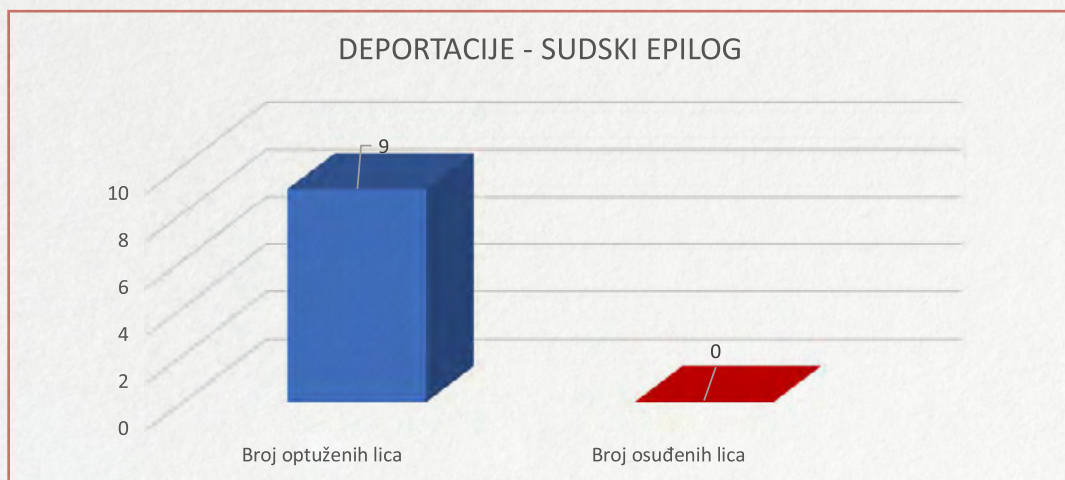
Dana 27.05.1992. godine radnicima SUP-a Srebrenica Petru Mitroviću i Perendić Predragu zatim Perendić Slaviši i Živković Nenadu koji su priložili ovlaštenje broj 53/92 od 25.05.1992. godine koje je potpisao načelnik stanice javne bezbjednosti Milošević Milutin predata su sljedeća lica:

1. Titorić Alenko	19. Kurika Dobromir
2. Pavlović Sunčan	20. Gadža Momčilo
3. Čelar Petar	21. Šakota Milivoj
4. Pilavdžić Muharem	22. Čebo Gradimir
5. Talušin Budimir	23. Pljevak Razem
6. Čarapić Boro	24. Topalović Suad
7. Todorović Rodoljub	25. Bašić Šahid
8. Tomić Zoran	26. Vuković Momir
9. Bobić Slobodan	27. Bajrović Osman
10. Zec Mirsad	28. Hubelić Hazem
11. Tufekčić Izet	29. Bosno Esad
12. Buljubašić Safet	30. Dedić Asim
13. Prutina Alija	31. Begić Sazem
14. Bihorac Hajrudin	32. Franjić Mario
15. Čengiće Himzo	33. Hasanbegović Smail
16. Prelo Amir	34. Vasić Goran
17. Veljović Ljubo	35. Petričević Rinko
18. Bajramović Osmo	

Ukupno predato.....35 lica⁷

⁷ Preuzeto iz Arhive Informaciono-dokumentacionog centra / dokumentacija prikupljena za slučaj „Deportacije“

Grafikon 6. Deportacije - sudski epilog

(Podaci izvedeni iz Presude Vrhovnog suda CG, Kzz 4/15)

IV Zločini iz perspektive žrtava i njihovih porodica: Svjedočanstva i lična iskustva

Ratni zločini počinjeni na teritoriji Crne Gore obilježili su deceniju koja je prethodila početku novog milenijuma. Na osnovu kazivanja naših sagovornika, izvodi se zaključak da su tragični događaji zauvijek obilježili njihove živote. Žrtve i članovi njihovih porodica svoja izlaganja najčešće bi završavali apostrofirajući činjenicu da je za sve njih pravda do dana današnjeg ostala nedostižna. Takođe, većina tvrdi da njihove sudbine nijesu samo obilježene institucionalnom već i društvenom nepravdom. Pod ovakvim tvrdnjama podrazumijevaju činjenicu da se za neke od ovih tragičnih događaja ne postoje ni spomen-obilježja, a mišljenja su da se ni godišnjice ne obilježavaju adekvatno. Na osnovu mnogobrojnih razgovora sa žrtvama i članovima njihovih porodica, zaključak je da najveći broj njih vjeruje u tezu o sistemskom pokušaju potiskivanja i guranja pod tepih počinjenih zločina.

U razgovoru s nama, jedan od ljudi čiji je član najuže porodice 1992. godine otet iz svoje porodične kuće, ističe da se sa tugom i gorčinom prisjeća trenutaka kada je svjedočio tom strašnom događaju, ne sluteći da će taj član njegove porodice postati jedna od brojnih žrtava deportacija, čiji posmrtni ostaci ni nakon tri decenije nijesu pronađeni. Ovaj svjedok ne vidi taj zločin samo kao ličnu tragediju, već kao simbol mnogo šire nepravde koja je devedesetih godina prošlog vijeka zahvatila mnoge porodice u Crnoj Gori.

„*To što smo nosili drugačije ime, bilo je dovoljno da budemo proglašeni neprijateljima*“, kaže on, naglašavajući da su svi članovi njegove porodice bili žrtve sistemske represije i etničkog progona. Tvrdi da se radi o činu brutalnosti, koja je ostavila trajne posljedice na sve preživjele članove familije. Porodica našeg sagovornika duboko je nezadovoljna i ogorčena nedostatkom odgovornosti i transparentnosti od strane državnih institucija koje, kako tvrde, do danas nijesu sprovele ozbiljnu istragu, niti pružile bilo kakve informacije o sudbini žrtava deportacije. Iako su podnosili molbe, zahtjeve i apelovali na nadležne, odgovori su ili izostajali ili bili nedovoljni. Prema njihovom mišljenju, država Crna Gora odbija da se suoči s prošlošću i da obezbijedi pravdu za sve žrtve, što dodatno otežava njihovu borbu za istinu i dostojanstvo. Ono što povezuje sve porodice, koje nikada nijesu saznale sudbinu svojih najbližih, jeste neprekidna borba za ostvarenje osnovnog ljudskog prava – da svoje voljene dostojanstveno sahrane. „*Naša borba nije završena i neće biti dok ne saznamo istinu i ne dobijemo pravo na miran oproštaj*“, ističe naš sagovornik. Energija koju su nekada ulagali u izgradnju zajedničkog života sada je usmjerena ka jedinom cilju koji im je preostao - da pronađu ostatke svojih voljenih, dostojanstveno ih sahrane kako bi počivali u miru. Njihova priča, nažalost, nije izuzetak već pravilo u mnogim porodicama koje su, usljed ratnih zločina, ostale bez svojih najdražih. Ova bolna sjećanja svjedoče o tome da je put ka pravdi dug i trnovit, ali i da je neophodno da se nastavi, kako bi se konačno u potpunosti razjasnila sudbina svih žrtava i osiguralo da se takvi zločini više nikada ne ponove.

O srodnim temama razgovarali smo i sa gospodinom Feridom Klapuhom, čija je porodica pretrpjela jednu od najstrašnijih sudbina tokom ratnih sukoba devedesetih. Njegovi roditelji i sestra su 6. jula 1992. godine na krajnje brutalan i monstruozan način ubijeni na mostu „Obrada Cicmila“ u Plužinama i to od strane svojih komšija iz Foče, kojima su vjerovali. Tokom našeg razgovora, gospodin Klapuh je posebno istakao: „*Više od trideset godina se borim sa institucijama, da bih dostojanstveno sahranio svoju porodicu.*“ Dodao je da mu poseban teret predstavlja činjenica da, iako je prošlo više od tri decenije, ubice njegove porodice još uvijek nijesu odgovarale za ovaj zločin, kao i to što do danas nije sa sigurnošću poznato gdje se tačno nalaze posmrtni ostaci troje njegovih najmilijih. Gospodin Klapuh je takođe istakao da je neizvjesnost nešto sa čim se nosi svakodnevno decenijama unazad i da je svaki pokušaj traženja informacija ili pomoći od strane nadležnih institucija završavan novim razočaranjima. Naglašava i da bi mu pronalazak posmrtnih ostataka, njihova ekshumacija i sahrana u Sarajevu, gdje danas stanuje, bar malo olakšali dugogodišnju patnju. Klapuh vjeruje da bi to bio korak ka konačnom miru, koji mu je godinama uskraćen. Njegova je priča, nažalost, samo jedno od mnogih svjedočanstava o dubokim i neizlječivim ranama koje ratni zločini ostavljaju, o neprestanoj borbi za pravdu i istinu.

Fotografija sa komemoracije/izvor: GA

Nažalost, gospodin Klapuh nije jedini Fočak čija su sjećanja na ratne godine urezana stravičnim iskustvima sa Crnom Gorom i nekim njenim stanovnicima. Baveći se istraživanjem direktnog učesća rezervista iz Crne Gore u zločinima počinjenim na teritoriji Foče tokom devedesetih godina, naš tim stupio je u kontakt sa osobama koje su preživjele te događaje. U razgovorima koje smo vodili početkom juna ove godine u Podgorici, žrtve su nam ispričale kako su rezervisti pljačkali njihove domove, a prizori desetina kamiona natovarenih stvarima koje su nestajale u pravcu Crne Gore i danas ih progone. Njihova svjedočanstva ispunjena su bolnim detaljima o zvjerstvima koja su se odvijala pred njihovim očima — ubistva, mučenja, silovanja, za koje tvrde da su ih počinile upravo osobe iz Crne Gore. Prepoznatljiv govor, specifične uniforme i brutalnost razlikovali su ih od ostalih napadača. Nekoliko naših sagovornika ispričalo nam je kako su, nakon što su preživjeli strahote u Foči, uspjeli pobjeći i krenuti na put ka slobodi. Na tom opasnom putovanju, Crna Gora se pojavila kao jedno od mjesta na njihovoj ruti. Ipak, umjesto sigurnosti, u Crnoj Gori su se suočili sa novim opasnostima. Tek što su stigli na crnogorsko primorje, ponovo su postali mete progona, a njihovi životi još jednom bili ozbiljno ugroženi. Ovi tragični događaji dodatno oslikavaju složenost i kontradiktornost iskustava naših sagovornika sa Crnom Gorom. Za njih, ona nije bila samo mjesto prolaska ka sigurnosti, već i mjesto gdje su se njihova stradanja nastavila, produbljujući traume koje i danas nose sa sobom. Samo pukom srećom nijesu postali žrtve deportacija, jer su, zahvaljujući upozorenju ljudi u čijim su domovima privremeno boravili, uspjeli na vrijeme da se sklone. One koji nijesu bili te sreće, poput članova porodica naših

prethodnih sagovornika, Crnogorci bi vraćali, kako su nam kazali, ljudima od kojih su i bježali i koji su ih ubijali, silovali i mučili.

Razgovor sa ženom koja je preživjela teror u Foči prenosimo u cjelosti:

1. Kako su Vaša iskustva oblikovala Vaše poimanje prošlosti i suočavanje sa njom?

Iskustva su nešto što stičemo nakon što proživimo i preživimo jednu epizodu u našem životu. Ta iskustva nas oblikuju u jednu novu osobu, koja postane mudrija i jača, ali sa jako mnogo rana. Tih devedesetih ja sam bila mlada, tek jedan pupoljak koji se spremao da procvjeta, ali umjesto raširenih latica koje su moje komšije sasjekli, ostale su krvave rane. Godinama, kako sam uspjela da konačno prodišem, shvatila sam. Svako ima svoje puteve kojima hodi. Neki su olahki, a opet neki teški, preteški. Samo borba i volja za pobjedom vode do cilja, sve ostalo vodi u propast. Moja sudbina je jako teška, moja prošlost spada u one od kojih se diže svaka dlaka na glavi, ali ja tu nisam ništa kriva. Ja nisam doprijenila tome. Što je najbitnije, moja savjest je čista, ja sam čista. Moji ubijeni, nikad pronađeni su čisti pred Bogom i pred svima i to je ono što je najbitnije. To je jedna nit koju sam uhvatila čvrsto i hrabrim korakom se okrenula unazad i pogledala u sve ono što mi se desilo. Kriva nisam, niti sam tražila, bilo čim izazivala, da me prve komšije muče ili neki ljudi koji me nikad ni vidjeli nisu. Oni treba da se stide. Sve ono što sam naučila tokom devedesetih i poslije njih, jeste da podignem glavu visoko i prihvatim sve jer kriva nisam. Zna se ko su počinioci najtežih ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti u Foči...

2. Koliko je po Vašem mišljenju važno pričati o ratnim zločinima i da li mislite da je kultura sjećanja ključna za buduće generacije (kratko obrazloženje)?

Neki će pričom, svjedočenjem, naći mrvicu pravde. Neki će olakšati dušu, ali ono najvažnije - kultura sjećanja će naučiti sve mlade naraštaje da je biti zao velika greška, za koju se kad-tad plati. S druge strane, oni nad kojima se stalno vrše genocidi, kulturom sjećanja naučiće da kažu dosta i da hodaju mudrije kroz ovaj život prepun nepravde.

3. Kakav je bio Vaš odnos prema ćutanju i ignorisanju ratnih zločina i kako bi institucije trebalo da se ponašaju u odnosu na ova pitanja?

To je, u stvari, možda i nešto najteže kroz šta moramo proći. Kada oni koji bi trebalo da vam pruže i osiguraju najveću podršku ostanu nijemi. Navesti ću vam jedan primjer iz kojeg svako može da razluči kako to izgleda: zamislite situaciju da vas juri ubica, tu je, vama za vratom. Svake sekunde će vam oduzeti život, a vi tada ugledate službeno lice koje će vas spasiti, pružiti pomoć. Međutim, iz ko zna kojeg razloga, to službeno lice se udaljii, ostavi vas same sa ubicom. Da li sada shvata-te? Oni koji su najviše mogli ćutali su dugo, predugo i nas ostavljali same bez bilo kakve podrške. To je jedan vid pakla kroz koji smo prošli svi. Državne, službene institucije morale su i trebale biti uz nas stalno, pružajući nam sve vidove pomoći. Ta pomoć trebala je biti potpuno besplatna, profesionalna i kvalitetna.

4. Kako mislite da možemo najbolje prenijeti mladima poruku o važnosti suoćavanja s prošlošću i sprječavanja da se slični događaji ponove?

Mladi će najbolje da shvate važnost pričom, čistim i iskrenim odnosom prema ovom pitanju. Omogućite im druženja sa nama. Svi bi oni trebali da pogledaju u naše oći i vide šta je ostalo nakon zločina i da li je sve to vrijedilo. Mora im se jasno pokazati da ništa nije bilo vrijedno i da na kraju, niko nije pobijedio. Niko nije sretan. Niko u regionu. Mi imamo svoje traume i bol, neopisiv zbog nestanka najmilijih. A ubice, zloćinci, oni imaju svoje druge more i traume, koje će ih progoniti do posljednje sekunde života. Dakle, niko nije dobitnik. Samo smo svi zajedno otišli trista godina unazad. Neki žele torove i separaciju (srpski svet)... Zar je to bit i poenta življenja u 21. stoljeću...Naravno to su samo umobolnici...

5. Šta biste poručili onima koji ne znaju mnogo o ratnim zloćinima iz devedesetih godina ili su možda nesvjesni njihove težine?

Ne dozvolite da budete igraćka, lutka u rukama silnika, moćnika, korumpiranih i zlih ljudi. Budite pametni, hrabri i odvažni. Potražite istinu na pravim mjestima i suoćite se s njom. Budite ljudi, jer ste na kraju stvoreni kao ljudi. Ne dozvolite nikome da vas pretvori u nešto što niste. Ćitajte i izućavajte, otvorite oći i sagledajte stanje onakvo kakvo zaista i jeste, a ne onakvo kakvo bi neko želio da bude.

O životu na crnogorskom primorju tokom devedesetih godina prošlog vijeka, isповijesti ljudi hrvatske nacionalnosti, kao i onih iz mješovitih brakova, dodatno osvjetljavaju mračnu stranu tog vremena. Dok su tenzije rasle, a etničke razlike postajale sve vidljivije, mnogi koji su godinama živjeli u Crnoj Gori, počeli su se osjećati kao stranci u sopstvenim domovima. Strah nije bio apstraktan - bio je to svakodnevni pratilac. Prijetnje su često dolazile od komšija sa kojima su nekada dijelili radosti i tuge, što je osjećaj izdaje činilo još dubljim i bolnijim. Mnogi su govorili o tome kako su ih nepoznati ljudi zastrašivali telefonskim pozivima, grafitima na zidovima ili anonimnim pismima. U nekim slučajevima prijetnje su eskalirale u fizičko nasilje. Nikšić, grad koji je bio posebno pogođen zbog svoje blizine bojištima u Bosni i Hercegovini, postao je simbol užasa u kojem su se našli oni koji su bili percipirani kao "drugačiji". Kao jedan od glavnih razloga za to većina naših sagovornika ističe geografski položaj te crnogorske opštine, odnosno to što se radi o mjestu koje je bilo na ivici ratnih dešavanja. Kako sagovornici navode, svakodnevno su sa ratišta u grad stizala tijela crnogorskih rezervista (obično mladića od oko 20 godina), koja bi obično bila izložena na centralnim mjestima u gradu, čime se dodatno podgrijavao atmosfera straha i neprijateljstva. Naglašavaju da bi takvi prizori izazivali talase bijesa i osvetničkog raspoloženja među lokalnim stanovništvom. U takvom okruženju, svaka veza sa susjednim državama, bilo porijeklom, vjerom ili čak običnim prijateljstvom, postajala je dovoljan razlog za sumnju i neprijateljstvo. Ljudi iz tih zajednica svjedoče kako su bili primorani da se povlače u svoje domove i izbjegavaju javne prostore. Bilo je i onih koji su se u strahu od odmazde trudili da ne govore maternjim jezikom. Neki su morali napustiti poslove, školovanje, pa čak i prijatelje, samo da bi se osjećali sigurno. Ova iskustva, ma koliko bila potresna, služe kao opomena koliko brzo može doći do dehumanizacije onih koji se percipiraju kao "drugi". U atmosferi straha i nesigurnosti, ljudske veze se lako narušavaju, a društvo se pretvara u opasno mjesto za one koji su različiti u bilo kom smislu. Takođe, priče poput ovih podsjećaju nas na trajne posljedice koje ovakvi događaji ostavljaju, ne samo na pojedince, već i na zajednice koje su bile prisiljene da se suoče sa dubokim podjelama.

Imali smo priliku da razgovaramo i sa članovima porodice jednog od crnogorskih rezervista, koji je, ubrzo po povratku s dubrovačkog ratišta, preminuo. Porodica ističe kako su traumatična iskustva kroz koja je prošao u velikoj mjeri doprinijela naglom pogoršanju njegovog zdravstvenog stanja, što je na kraju rezultiralo njegovom preranom smrću. Njegova priča dodatno je tragična jer, kao i mnogi drugi, nije uspio da izbjegne poziv za mobilizaciju. Kada je pozvan, nije imao jasnu predstavu o tome šta ga čeka, niti je slutio u kakvu će ga situaciju rat dovesti. Plasirani i nametnuti narativ o dužnosti prema državi, kao i društvena stigma koja je pratila one koji su pokušali da izbjegnu odlazak na ratište, često je nadjačavala dileme i strahove koje bi rezervisti imali. Upravo ta nemogućnost da se izbjegne sudbina koja mu je bila nametnuta, dovela je do toga da se suprug i otac naših sagovornika nađe usred ratnih dešavanja, suočen sa stvarnošću koja je bila surovija nego što je mogao zamisliti.

Njegova porodica opisuje situaciju tih godina kao izrazito napetu i traumatičnu, obojenu snažnom propagandom i ratnohušakačkim narativima, koji su preplavili crnogorske medije. Navode: „*Atmosfera straha i nesigurnosti bila je opšteprisutna, dok su lažne vijesti o navodnoj prijetnji od strane hrvatskih snaga bile dio svakodnevice. Mediji su neprestano izvještavali o okupljanjima hrvatskih rezervista na granici, predstavljajući to kao neposrednu opasnost za teritorijalni integritet i bezbjednost Crne Gore. Iako je sve to bilo neutemeljeno i bez konkretnih dokaza, propaganda je uspjela da duboko ukorijeni strah u svijest građana. Posebno su se osjećali ugroženim stanovnici Nikšića i drugih sjevernih opština sa većinskim pravoslavnim stanovništvom, koji su zbog geografske blizine granice i dugotrajne izloženosti ova-kvoj propagandi, vjerovali da je njihova domovina u opasnosti. Vođeni osjećajem patriotske dužnosti, mnogi od njih su se odazvali pozivu za mobilizaciju, uvjereni da brane Crnu Goru od prijetnji koje su im predstavljene kao stvarne. Nažalost, nisu bili svjesni da su zapravo postali dio šireg političkog plana, čija je stvarna namjera bila agresija, a ne odbrana.*“

Jedan od najtragičnijih ishoda ovakvog manipulativnog vođenja rata bio je napad na Dubrovnik. Bespotrebna agresija, koja je rezultirala ljudskim žrtvama i razaranjem kulturno-istorijskog nasljeđa grada, ostala je zapamćena kao najmračnija stranica novije crnogorske istorije. Porodica nekadašnjeg rezerviste svjedoči o tome kako je njegov zdravstveni pad bio rapidan, što pripisuju stresu i traumama, koje je doživio tokom rata. Sve ovo ukazuje na to koliko su građani Crne Gore bili instrumentalizovani u ostvarivanju političkih ciljeva, koji su ih daleko nadilazili. Propaganda, koja je širila strah i neprijateljstvo, ostavila je za sobom generacije koje su morale da se suoče sa posljedicama rata koji nije bio njihov izbor. Priča ove porodice, koja ni na trenutak nije pokušala opravdati učešće svog člana u oružanim sukobima, naglašava koliko je važno suočiti se sa prošlošću, kako bi se izbjegle greške u budućnosti. Kroz teške lekcije iz prošlosti, možemo

graditi pravednije i humanije društvo, temeljeno na istini, odgovornosti i međusobnom poštovanju.

Međutim, uprkos pomenutim pritiscima, postojali su pojedinci koji su odlučili da se po svaku cijenu suprotstave režimu i odbiju mobilizaciju. Za njih, ta odluka nije bila samo pitanje ličnog uvjerenja, već je često značila i životnu promjenu. U trenutku kada su odbili poziv da se priključe rezervistima, ti su pojedinci gotovo preko noći postajali neprijatelji režima, što je imalo ogromne posljedice na njihove živote. Njihovu hrabrost i odlučnost da ne učestvuju u sukobima pratio je društveni i politički linč, koji je podrazumijevao prijetnje, prijavljivanja i fizičko nasilje. Oni koji su se odlučili na ovakav čin, suočili su se sa dramatičnim promjenama u pogledu svojih svakodnevnih navika i bili su prisiljeni da se povuku kako bi izbjegli kazne i progon. Svjedočanstvo jednog takvog pojedinca otkriva složenost i težinu odluka koje su mnogi morali donijeti u tim turbulentnim vremenima, kao i duboke posljedice koje su proizašle iz njegove borbe za moralna i etička načela, u uslovima represije i straha.

“U jeku ratnih sukoba devedesetih godina, kada su mnogi moji vršnjaci i sugrađani bili mobilisani i poslani na ratišta, ja sam donio odluku da ne uzmem učešće u tim krvavim obračunima. Dobio sam poziv da se pridružim rezervnom sastavu, ali sam duboko u sebi osjećao da je taj rat pogrešan i da ne želim da budem dio nasilja koje je uništavalo živote i porodice. Međutim, odbiti odlazak na front značilo je suočiti se sa ozbiljnim posljedicama. Morao sam se povući, izbjegavati sve kontakte sa vlastima, jer je postojala realna prijetnja da budem optužen za izbjegavanje vojne obaveze, što bi me moglo dovesti u sferu krivične odgovornosti. Živio sam u stalnom strahu da ću biti uhvaćen, da ću završiti u zatvoru ili još gore – na ratištu koje sam odbijao. Ali taj sukob nije bio samo sa državom. Odbijanjem da odem u rat, našao sam se na udaru ne samo vlasti, već i sopstvene zajednice. Društvo me počelo odbacivati, etiketirati kao izdajnika, a pritisci su se širili i na moju porodicu. Moji najbliži su trpjeli zbog moje odluke – susjedi su ih izbjegavali, neki su ih direktno osuđivali, a bilo je i prijetnji i uvreda. Bilo je trenutaka kada sam se pitao da li je moja odluka ispravna, ali duboko u sebi znao sam da nisam mogao postupiti drugačije. Ti dani skrivanja i izolacije ostavili su duboke rane na mojoj porodici i meni. Dok su drugi slavili ‘patriotizam’ i odlazak u rat, mi smo živjeli u sjeni straha i društvene osude. Ipak, sa ove distance, uvjeren sam da je moja odluka bila ispravna, jer sam odbio da budem dio besmislenog krvoprolića i mržnje. Cijena koju smo platili bila je visoka, ali je svijest o tome da sam postupio u skladu sa svojim uvjerenjima jedino što me drži i danas.”

Da je devedesete godine u Crnoj Gori prožimala atmosfera opšteg straha potvrđuju i svjedočenja ljudi koji su se baš te godine proveli u Bukovici, malom selu na sjeveru. Iako se Bukovica nalazi relativno blizu Pljevalja, razgovarajući s onima koji su živjeli u tom selu tokom ratnih godina, stiče se utisak gotovo potpuno izolovano-

sti od ostatka svijeta. Takva izolacija, kažu Bukovičani, ostavila je dubok emotivni ožiljak. Pored fizičkih patnji, ono što je za njih posebno frustrirajuće je osjećaj da su njihovi užasi i nepravde koje su pretrpjeli ostali neprepoznati i nepoznati većem dijelu crnogorske javnosti. Svijest o tome da je malo ljudi svjesno dubine njihovih patnji i teškoća dodatno pogoršava osjećaj izolacije i zaboravljenosti. Tokom razgovora sa jednom od Bukovičanki, ona je izrazila duboko razočaranje i bol, naglašavajući koliko je teško opisati sve ono što su preživjeli tih godina. Posebno je istakla da je najteže objasniti odakle je konkretno dolazila prijetnja i zlo koje su iskusili. *“Svi smo svjesni da je pakao kroz koji smo prošli bio rezultat djelovanja određenih osoba i struktura”,* rekla je ona. *“Međutim, ono što je za nas najteže, što nas najviše boli, jeste činjenica da se to zlo često ne prepozna i da su naši krvnici često ostali neimenovani i nepoznati.”* Ova izjava oslikava duboku potrebu za priznavanjem istine i pravde, koja je za mnoge Bukovičane ključna za njihovu emocionalnu i psihološku obnovu. Takođe, ukazuje na potrebu za većim trudom u obnavljanju veze između prošlosti i sadašnjosti, kako bi se osigurala potpuna i istinita priča o stradanjima tih godina. U daljem razgovoru sa nama dodaje sljedeće: *„Zločine nad nama činili su isključivo crnogorska policija i vojska. Najtragičnije od svega jeste to što su neki od naših mučitelja decenijama poslije rata bili u vrhu bezbjednosnih službi Crne Gore. Sve se svelo na to da smo mi zapravo bili osuđeni da pravdu za svoje porodice i sebe tražimo od onih koji su nam zlo i nanosili. Kako ostati pribran u takvom ambijentu i čemu se nadati? Institucije su definitivno u pogledu Bukovice zakazale i mi smo bili prepušteni sami sebi. Zato je i najveći broj naših dojučerašnjih komšija odlučilo da zauvijek ode iz Crne Gore. Mnogi više čak ni ljeti ne dolaze u posjete. Ne krivim ih.“*

Spomen-obilježje jednoj od žrtava zločina u Bukovici / izvor: GA

Pored citirane Bukovičanke, interesantno je sagledati i na koji način je još jedan od naših sagovornika, koji nas je u julu ove godine proveo kroz Bukovicu, doživio devedesete godine (budući da je bio dijete). Priču o tom vremenu započinje ukazujući na činjenicu da je čak i danas, trideset godina kasnije, usljed neodgovarajuće infrastrukture veoma teško doći do pojedinih djelova Bukovice. Navodi kako je devedesetih policija više puta dolazila u kuću njegovog oca, kako bi je pretresala, uz opravdanje da postoji osnovana sumnja da se u njoj nalazi oružje. Svaki put bi iza sebe ostavili preplašene žene i djecu i veliki nered. Vjeruje da je to bio samo jedan od načina stvaranja atmosfere opšteg straha. Ipak, nikada ništa nijesu pronašli u njihovoj porodičnoj kući. Dodaje i to da su oni jedna od familija koja je imala sreće da niko od njenih članova ne bude zlostavljan, pretučen ili ubijen. S druge strane, kaže, bilo je i onih koji nijesu bili te sreće, vidno ogorčen na činjenicu da su često stariji stanovnici ovog sela bili mete crnogorske vojske i policije. Tačnije, oni koji nikako nijesu bili u mogućnosti da se odbrane i koji ni na kakav način nijesu predstavljali prijetnju po bilo koga.

„Većina onih koji su dobili batine su bili ljudi po 75-80 godina. Imamo jedan slučaj, Šabanović, kada su čovjeka i ženu tih godina pronašli za večerom. Imali su namjeru da ih pretuku oboje, ali je taj čovjek bio krupnije građe, pa nisu mogli da ga tuku u kući, nego su ga odveli na livadu. Tada su tjerali njegovu suprugu i njega da ližu nož, on s jedne strane, ona sa druge.“

Za vrijeme trajanja grupnog razgovora sa ljudima iz ovog kraja, saznali smo da je ranije i bilo onih koji su bili voljni da javno govore o svemu onome što su pretrpjeli, ali da su vremenom iz različitih razloga odustajali. Na primjer, neke od žena koje su imale želju da pričaju o svemu onome što su preživjele odustale su iz straha da bi na taj način mogle da nanesu štetu svojim muževima i djeci. Neke od njih su strahovale kako će ih komšije i sugrađani odbaciti i osuditi ukoliko se sazna kroz šta su sve prošle. Ipak, ono što je sve njih daleko najviše obeshrabilo jeste to što se veliki broj onih koji su ih mučili kasnije domogao visokih pozicija u policiji Crne Gore. Iz tog razloga su vjerovali da njihova svjedočenja neće biti od koristi, te da će se uvijek neko postarati da ne ugledaju svjetlost dana, a prije svega su strahovali da bi njihovi životi mogli ponovo biti ugroženi. Obrađujući brojne teme u razgovoru sa većim brojem svjedoka devedesetih godina u Bukovici, Građanska alijansa naročito se bavila temama koje se odnose na institucionalnu podršku žrtvama, reparacije, ali i na podizanje spomen-obilježja. Pored prethodno navedenih iskustava, u komunikaciji sa članovima porodice ljudi koji su pretrpjeli torturu u Bukovici, uvjerali smo se da, kako godine prolaze, mnogi gube nadu da će se država ikada na pravi način suočiti sa ovim problemom. O ogorčenosti porodica dovoljno govori i stav jednog sagovornika koji navodi kako se njegova majka godinama unazad trudila da patnje njihove porodice dobiju odgovarajući (ili bilo kakav) pravni tretman, te da je i sama angažovala pravnike koji bi se bavili ovim pitanjima, ali da konkretnog

odgovora nikada nije bilo. Kroz razgovor sa nama naveo je da se njegova porodica i on osjećaju iskorišćeno, naročito zbog toga što se ljudi koje on smatra odgovornim za zločine danas slave i veličaju od strane velikog dijela crnogorskog stanovništva, neki su čak, kako tvrdi, i nagrađivani. Sve navedeno je razlog zbog kojeg on želi da poslije toliko godina sve ovo ostavi iza sebe i stavi tačku na bilo kakvu dalju polemiku o tome (jednostavno nikada nijesu naišli na pravdu u pogledu svega onoga što se njima desilo).

Slučaj Bukovica ostaje primjer gdje su institucije zakazale, a suočavanje s prošlošću izostalo. Uprkos institucionalnoj inertnosti, svijetle tačke ovog mračnog poglavlja su posvećeni aktivisti koji su svoj radni i životni vijek posvetili borbi za pravdu u ovom slučaju. Jedan od najistaknutijih među njima bio je pokojni Jakub Durgut, koji je osnovao nevladinu organizaciju posvećenu dokumentovanju zločina u Bukovici. Njegov neumorni rad na prikupljanju svjedočanstava onih koji su preživjeli ratne strahote, kao i njegovo lično iskustvo života u Bukovici tokom ratnih godina, ostavili su neizbrisiv trag. Članovi njegove porodice, ponosni na njegovo nasljeđe, izražavaju tugu zbog činjenice da su mnogi njihovi susjedi prisilno raseljeni, najviše u Bosnu i Hercegovinu, kao i u Njemačku. Njegovi najbliži rođaci nastavili su njegovu borbu, ali priznaju da je najteža bitka protiv vremena i zaborava. Uz Jakuba, žrtvama nesebično pomaže i Sabina Talović, aktivistkinja iz Pljevalja, koja se godinama suočava s napadima, kako medijskim, tako i fizičkim, u svom rodnom gradu. Ipak, sve prijetnje i pritisci nisu je ni na trenutak pokolebali. Žrtve izražavaju beskrajnu zahvalnost ovim pojedincima, ističući da su im upravo oni vraćali vjeru u pravdu u trenucima kada su je gotovo potpuno izgubili.

Još jedan od slučajeva u kom je pravda za porodice žrtava već duže od tri decenije nedostižna, jeste i slučaj otmice u Štrpcima. Zločin kada su nevini ljudi nasilno izvedeni iz voza i brutalno ubijeni samo zbog svoje vjerske pripadnosti, ostaje bolna rana i podsjetnik na nemoć institucija da pravovremeno i adekvatno reaguju na zločine iz mržnje. Većina tih muškaraca, od kojih su mnogi bili jedini hranitelji svojih porodica, ostavila je za sobom supruge i djecu koji su se našli u teškim, gotovo nepodnošljivim životnim okolnostima. Država nije uspjela da pruži odgovarajuću podršku, ni tada, ni danas, a borba za pravdu i sjećanje ostala je na plećima pojedinaca. Jedan od njih je Demir Ličina, koji je izgubio oca u zločinu. Demir je osnovao nevladinu organizaciju "Štrpci - Protiv zaborava" i apsolutno posvetio svoj život borbi za pravdu i očuvanje sjećanja na ovaj tragični događaj. Iako je njegova porodica, uz ogromne napore, uspjela da pronađe posmrtnu ostatku njegovog oca, Demir ne krije tugu zbog činjenice da mnoge porodice to nijesu doživjele. Bolno mu je saznanje da je možda u boljoj situaciji od drugih žrtava, što ga dodatno motiviše da se bori za sve one koji su pretrpjeli sličnu sudbinu. Demir se osvrće na svoje teško djetinjstvo, tokom kojeg je njegova majka ostala bez ikakvih primanja. Zbog neažurnosti administracije, pravo na očevu penziju ostvarili su tek nakon dugogodišnje borbe, a sve te godine morali su sami da se snalaze. Njegov život bio je obilježen neprekidnim poteškoćama, a tragedija je kulminirala kada je njegov brat izvršio samoubistvo, na što Demir gleda kao na rezultat akumuliranog bola i patnje. Uprkos svemu, Demir nije odustao. Borio se za svoje obrazovanje, uprkos obeshrabrivanju iz okoline i godinama se zalagao za podizanje spomen-obilježja žrtvama zločina u Štrpcima. Za njega, to obilježje nije samo kamen ili spomenik; to je simbol sjećanja i opomena. Njegova želja bila je da prolaznici zastanu, pročitaju i zapitaju se o čemu se radi, jer je svjestan da samo kroz takvo oživljavanje sjećanja možemo spriječiti da se zločini zaborave. Demirov rad i njegova neprekidna borba, podsjećaju nas na važnost pojedinaca u očuvanju kolektivnog pamćenja i na to da, iako su institucije često zakazale, pojedinci spremni da se bore ostaju svjetionici nade i pravde. U nastavku prenosimo izjavu gospodina Ličine u kojoj detaljnije govori o institucionalnom ćutanju i svojim iskustvima vezanim za isto:

„Nažalost, moje iskustvo je najdirektnije i najteže moguće. Izgubio sam člana porodice i to je gubitak koji se ne može nadoknaditi. Shvatio sam da je naša prošlost uglavnom ružna, ali i da istinu svjesno guramo pod tepih. Jedino ako se suočimo i prihvatimo ono što je bilo imamo šansu da ovdje nekada u budućnosti živimo kao ljudi. Sve drugo je zabluda. Kada je riječ o ulozi države i institucija mogu reći da sam razočaran, ali ne i iznenađen. Ćutanje institucija pokazuje odnos države prema nama koji smo u jednom trenutku bili pogrešnog imena. Država bi u ovakvim stvarima prije svega trebala da pokaže empatiju i solidarnost, a poslije ono što joj je zakonska obaveza. Smatram da su tribine, publikacije, susreti sa porodicama žrtava, ali i drugi izrazi (književni, likovni, dramski, filmski) koji tretiraju ovu temu od krucijalnog značaja.“

(Spomen-obilježje žrtvama otmice u Štrpcima/ izvor: GA)

Pored Demira, imali smo priliku da saslušamo i druge ljude, čiji su članovi porodice nastradali tog 27. februara 1993. godine. Jedno od četvoro djece, zajedno sa svojom majkom, s nadom je čekalo povratak svog oca, koji se vraćao sa posla iz Beograda. Nažalost, nikada nije stigao kući. On je takođe bio jedan od nesrećnih ljudi koji su na stanici Štrpci nasilno izvedeni iz voza i kasnije ubijeni. Odrastanje bez oca obilježilo je djetinjstvo ove porodice krajnjom oskudicom i neizvjesnošću. Bez ikakvih primanja, suočeni su bili s teškom svakodnevicom. Zbog nepravednog tumačenja zakona, porodica nije ostvarila pravo na socijalnu pomoć, uprkos očajničkoj potrebi za njom. Majka, često uplakana i u bolu zbog nemogućnosti da djeci pruži osnovne stvari, bila je slika tuge koja je najsnažnije pogađala jednog od njenih sinova. Gledajući je, najviše ga je boljelo to što je bio previše mlad da bi mogao pomoći, iako je osjećao ogromnu odgovornost za porodicu. Iako je imao samo 13 godina, osjetio je da mora brzo odrasti. On sam kaže:

“Moralo je tako biti. Morao sam biti veliki. Morali smo se sami truditi i snalaziti, kako smo znali i umjeli.” Nažalost, usljed formalnosti, nisu imali pravo na socijalnu pomoć, jer se 40 ari zemlje vodilo na ime njihovog pokojnog oca, iako im ta zemlja nije mogla osigurati opstanak.

Ovo svjedočanstvo oslikava težak životni put ove porodice, koja je, uprkos svim nedaćama, pokušavala da se izbori sa sudbinom koja im je nametnuta. Njihova priča je podsjetnik na to koliko su zločini u Štrpcima ostavili neizbrisive tragove na živote preživjelih i na kakve su prepreke naišli u borbi za osnovna prava i dostojanstvo. Iz navedenih primjera, kao i iz brojnih drugih iskustava članova porodica žrtava zločina u Štrpcima, s kojima smo ostvarili komunikaciju, jasno je da je pomoć od strane države u potpunosti izostala. Ne samo da nije bilo reparacija, već su ove porodice bile prepuštene same sebi. Nijesu im pruženi nikakvi programi psihološke podrške, a ni pravna pomoć koja bi im pomogla u ostvarivanju prava i borbi za pravdu. Ova poražavajuća istina svjedoči o tome koliko su porodice bile zanemarene i bez zaštite, dodatno produbljujući bol i patnju koje su već pretrpjeli. Ipak, mnogi članovi porodica žrtava odazvali su se na poziv Građanske alijanse za učešće u fokus grupama. Mnogi od njih su nam rekli da, iako su godinama prolazili kroz ove traume, do sada nisu učestvovali u sličnim aktivnostima. Ispunjava ih nadom saznanje da postoji neko ko je iskreno posvećen radu na ovom pitanju, s namjerom da im stvarno pomogne, bez skrivenih motiva. Njihov odziv svjedoči tome koliko je važno pružiti prostor žrtvama i njihovim porodicama da podijele svoja iskustva i dobiju podršku koja je izostajala decenijama. Bitno je naglasiti da je Građanska alijansa, sprovodeći projekat „Kultura sjećanja za svjetliju budućnost“, snimila dokumentarne filmove „Štrpci - Voz koji je prošao?“ i „Slučaj Klapuh - tri decenije nepravde“, kako bi se i na taj način žrtve ovih zločina čuvala od zaborava.

Vozna karta				0106869	
Blagajna izdavanja BEOGRAD		Broj blagajne 1010,002	Broj izdavanja 0106869	Datum izdavanja 27.02.93.	
A	Od Do Via	BEOGRAD BAR STRPCI			
Vrsta voza BRZI	Broj voza 671	Razred 2	Km 0476	Polazak Dolazak	10:40 ...
Broj putnika 001	Povlastica /	Osnov nepovratna	DIN * * 500 000 000		
				Važi	Od 27.02.93. Do 27.02.93.

Sliku o otmici u Štrpcima smo zahvaljujući ispovijesti jednog od ljudi koji je i sam bio u vozu tog kobnog dana imali mogućnost da sagledamo iz još jednog ugla. Ovaj književnik, svjedok otmice, prisjetio se tog tragičnog događaja. Opisuje atmosferu napetosti i straha, rekavši da su ljudi koji su izvršili otmicu djelovali odlučno i bezobzirno.

“To su bili prijeki ljudi. Mislim da bi, da je iko samo šušnuo, oni odmah upotrijebili oružje, bez obzira ko je bio u pitanju.” Tek kada je voz nastavio dalje, on se osmjelio da izađe u hodnik i proviri kroz prozor. Tada je ugledao prizor koji ga je šokirao, kamion u koji su nasilno ukrcavali ljude. *“Vidio sam kamion i kako je išao prema jednoj okuci, neko je mahao iz njega. Kasnije su ljudi rekli da su izvodili Muslimane.”* Njegovo svjedočenje dokaz je brutalnosti i hladnokrvnosti počinitelaca, i straha i bespomoćnosti putnika koji su bili prisiljeni da posmatraju zločin.

Jedan od događaja koji je obilježio kraj prošlog vijeka, a koji ostaje gotovo zaboravljen u javnom sjećanju Crne Gore, jeste zločin u Kaluđerskom lazju. Ovaj zločin se po mnogo čemu razlikuje od ostalih zločina počinjenih na teritoriji Crne Gore devedesetih godina, počevši od vremena kada se desio pa sve do prirode njegovih žrtava. Ipak, ono što ga povezuje sa ostalim zločinima iz tog perioda jeste činjenica da se o njemu danas malo zna, te da se ni u ovom slučaju država nije na pravi način suočila sa prošlošću.

Kroz istraživanje ovog tragičnog događaja, uspjeli smo da dođemo do članova porodica žrtava i onih koji su im pružali pomoć u najtežim trenucima. Nažalost, zločin u Kaluđerskom lazju do današnjeg dana nije dobio adekvatno spomen-obilježje. S tim u vezi, obavili smo razgovore sa predstavnicima Opštine Rožaje kako bismo saznali u kojoj fazi se nalazi inicijativa za podizanje spomenika. Dobili smo pozitivan odgovor od čelnih ljudi Opštine, koji su u potpunosti upoznati sa pojedinostima zločina i koji se aktivno bore za izgradnju spomen-obilježja.

Međutim, najveći problem u tom pogledu predstavlja činjenica da je za podizanje adekvatnog spomenika potrebno da na njemu budu ispisana imena svih žrtava, a za to je neophodna, tvrde, saglasnost njihovih porodica. Do mnogih članova porodica još uvijek nije moguće doći, što usporava proces. U cilju rješavanja tog problema, dogovorena je saradnja sa Građanskom alijansom, koja je preuzela na sebe zadatak komunikacije sa porodicama žrtava i pružanje neophodne podrške. Pored predstavnika Opštine Rožaje, angažovan je i tim pravnik, u nadi da će se konačno pronaći rješenje i osigurati dostojanstveno obilježavanje ovog zločina. Ovo je primjer kako se kroz saradnju i zajedničke napore može krenuti putem suočavanja sa prošlošću, čak i kada se čini da su prepreke nepremostive. Rad na ovakvim pitanjima ne samo da vraća dostojanstvo žrtvama i njihovim porodicama, već i cijelom društvu, koje kroz ovakve gestove uči da gradi bolju i pravedniju budućnost.

Kada je riječ o konkretnim pričama žrtava i članovima njihovih porodica, posebno smo ponosni na činjenicu da smo uspjeli da se sastanemo sa velikim brojem njih, uprkos činjenici da najveći broj tih ljudi ne stanuje u Crnoj Gori. Jedan od sagovornika, čiji su članovi porodice ubijeni u Kaluđerskom laz 18. aprila 1999. godine, podijelio je svoje bolno iskustvo:

„Ovaj događaj, koji je ostavio neizbrisiv trag na živote mnogih, uključuje ubistvo civila koji su se bježeći od rata kretali u koloni ka Crnoj Gori, iz pravca Kosova. U trenutku kada su odlučili da naprave pauzu od puta, na teritoriji opštine Rožaje, u mjestu Kaluđerski laz, na njih je otvorena vatra.“

Takođe, on se prisjeća kako je njegova rođaka, koja je bila u koloni, u trenutku kada je na njih pucano, mahala bijelom maramom, kako bi pokazala da su civili i da dolaze u miru. Nažalost, to nije spriječilo napadače da pucaju i na nju i ubiju je. Naš sagovornik nastavlja priču o ovom događaju opisujući i sudbinu drugog člana svoje porodice, koji je toga dana teško ranjen i prebačen u beransku bolnicu. Po dolasku u bolnicu, svjedok je obišao svog ranjenog rođaka i uvjerio se da mu je pružena adekvatna medicinska pomoć, iako su doktori morali da ga operišu bez anestezije zbog vanrednih okolnosti. Međutim, usljed straha za život, ranjeni rođak molio je porodicu da ga izvede iz bolnice iako se njegovo zdravstveno stanje još uvijek nije stabilizovalo. *„Morali smo ga izvesti, strah je bio prevelik“*, prisjeća se svjedok. Nakon preuzimanja otpusne liste, svjedok je krenuo ka odjeljenju hirurgije, gdje je na stepeništu sreo dva policajca koji su vodili njegovog rođaka. U kratkoj raspravi saznao je da ga vode u policijsku stanicu kako bi od njega uzeli izjavu. Pokušao je da interveniše, predstavivši se i rekavši da je u rodbinskim odnosima sa ranjenim čovjekom, ali policajci nijesu popuštali. Nakon toga, otišao je do stanice, ali je bio primoran da se udalji pod pritiskom policijskih službenika. Vratio se ubrzo i zatekao svog rođaka kako ga čeka ispred stanice. *„Rekao mi je da su pokušali da vrše pritisak na njega, ali da ga niko nije tukao ili primijenjivao fizičku silu“*, navodi on. Ono što posebno naglašava u svom svjedočenju jeste to da su Rožajci uvijek bili otvoreni za izbjeglice, bez obzira na to odakle su dolazili. U slučaju Kaluđerskog laza, naš sagovornik istakao je da je pomagao i drugim ranjenim ljudima, te da je većina stanovnika Rožaja, bez imalo razmišljanja, prihvatila izbjeglice i ranjene, pružajući im svu moguću podršku. *„Rožaje je uvijek bilo otvorenog srca za sve koji su dolazili u nevolji“*, kazao je naš sagovornik i dodao da su ljudi iz tog kraja pružili pomoć ne samo njemu i njegovim najbližim, već i mnogim drugim ljudima koji su pretrpjeli slične sudbine. Ovaj iskaz dokaz je kako su, u trenucima velike tragedije i boli, humanost i solidarnost lokalne zajednice bili tračak nade za one koji su preživjeli. Ipak, pored pojedinačnih primjera dobrote, sjećanje na zločin u Kaluđerskom laz 18. aprila 1999. godine ostaje kao podsjetnik na činjenicu da se država nije na pravi način suočila sa ovom teškom prošlošću. Za mnoge porodice, koje su izgubile svoje najmilije, ostala je neizbrisiva bol i osjećaj da su zločinci ostali nekažnjeni, a da pravda nije u potpunosti zadovoljena.

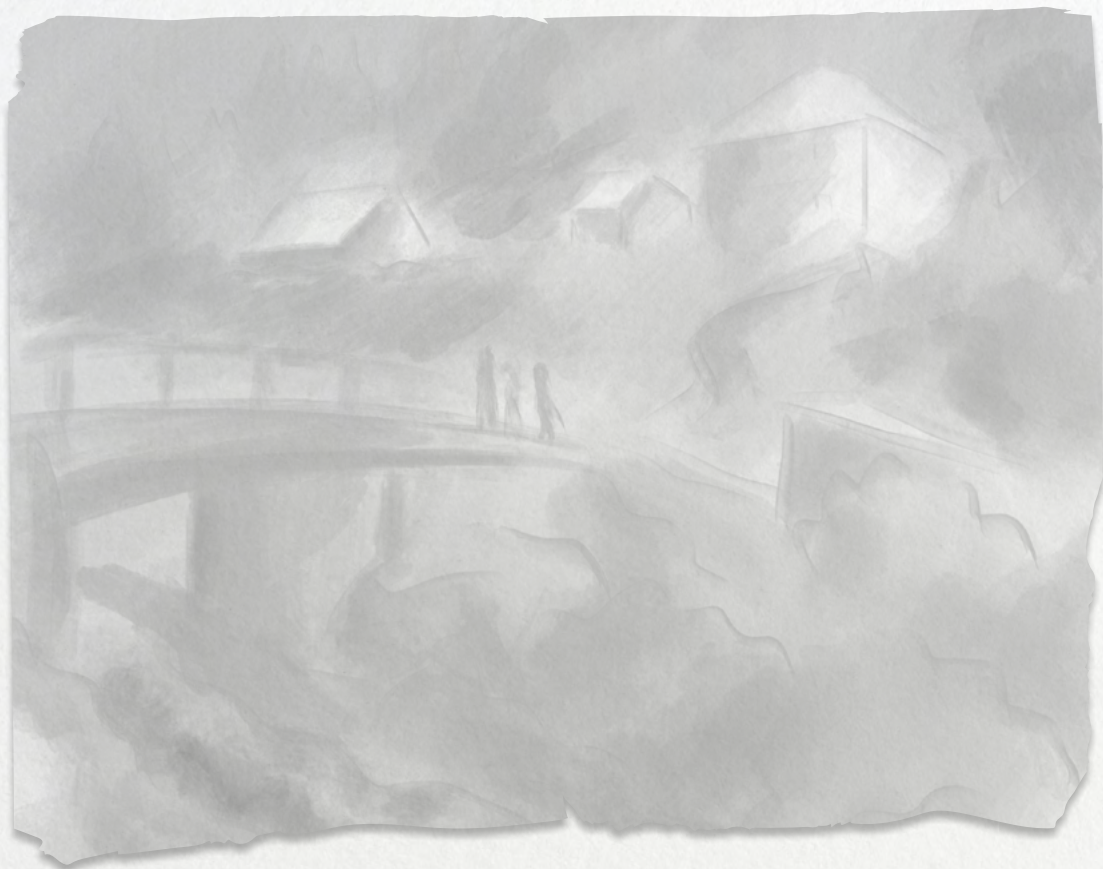

Fotografija sa komemoracije/izvor: GA

Jedan od Rožajaca sa kojim smo razgovarali prilikom posjete ovom gradu i održavanja grupnog razgovora sa žrtvama, podijelio je sa nama sjećanje na taj mučan period: „*Rožaje je bilo utočište za mnoge ljude koji su bježali, najprije od sukoba u Bosni i Hercegovini, a kasnije i na Kosovu. Grad je primio veliki broj izbjeglica, većinom pripadnika islamske vjeroispovijesti i Rožajci su od prvog trenutka nastojali te ljude uključiti u svakodnevni život zajednice, čineći ih njenim integralnim dijelom.*“ Naš sagovornik bio je aktivno uključen u pružanje pomoći izbjeglicama. Posjedovao je poslovni prostor koji je nesebično stavio na raspolaganje, omogućivši tako da na desetine ljudi pronađe utočište i spasi se od ratnih strahota. „*U tom prostoru, mnogi su našli privremeni dom, a možda i spas*“, prisjeća se on. Osim toga, ovaj čovjek je bio u direktnom kontaktu sa ranjenicima iz Kaluđerskog laza, kojima je pružao pomoć i zaštitu. Ističe da je osjećao moralnu dužnost da pomogne onima koji su pretrpjeli fizičke i emocionalne rane.

„*Ne vjerujem da su oni koji su činili ta zla bili pravi Crnogorci*“, kaže on, osvrćući se na teške trenutke kada su se neki ljudi, vođeni mržnjom i predrasudama, okrenuli protiv svojih komšija i sugrađana. Takođe, ostaje uvjeren da su njegova i solidarnost njegovih sugrađana bili ispravan put, pružajući pomoć i podršku onima kojima je to bilo najpotrebnije.

Svoju priču o teškim devedesetim godinama kroz sopstveno iskustvo priča i sestra prethodnog svjedoka. Kao dugogodišnja aktivistkinja u Rožajama, bila je neposredno uključena u pružanje podrške žrtvama i izbjeglicama, članovima porodica koji su izgubili najbliže u Kaluđerskom laz. Ona se sjeća Rožaja kao grada u kojem su tolerancija i sloga među građanima bile najznačajnija vrijednost, čak i prije početka rata u susjednoj Bosni i Hercegovini. Ističe da su Rožajci uvijek bili spremni da pomognu jedni drugima, a ta solidarnost nije nestala ni tokom ratnih godina. Atmosfera u gradu bila je napeta, pogotovo kada su počele pristizati izbjeglice iz Foče, a kasnije i sa Kosova, ali Rožajci su ih primali raširenih ruku, otvarajući svoje domove i pružajući im utočište. Ova žena je radila u banci tokom tih turbulentnih godina i često je bila u kontaktu sa pripadnicima policije i vojske. Prisjeća se da su neki od njih nastojali da zastraše lokalno stanovništvo, ponašajući se krajnje bahato i stvarajući atmosferu straha. Iako je i sama nekoliko puta strahovala za svoju sigurnost, nije se dala pokolebati. Bez obzira na pritiske, ostala je nepokolebljiva u odlučnosti da pomogne onima kojima je to bilo najpotrebnije. Ona je, poput svog brata, primila izbjeglice u svoju kuću, svjesna njihovih muka i nevolja. „*Nikada ne bih mogla okrenuti leđa onima koji bježe od rata*“, kaže ona i dodaje da bi i danas postupila na isti način.

V Suočavanje sa prošlošću: Uloga Građanske Alijanse u procesu pomirenja i pravde

Jedan od najznačajnijih aspekata rada Građanske alijanse u procesu suočavanja sa prošlošću bilo je kreiranje mreže aktivista koja se bavi pitanjima tranzicione pravde. Osnovni zadatak mreže jeste da bude most koji povezuje žrtve sa donosiocima odluka na državnom nivou. Djelovanje aktivista vođeno je naporima da se prekine dugogodišnje institucionalno ćutanje o ovim temama i u najvećoj mjeri se baziralo na podnošenju inicijativa koje adresiraju različite zahtjeve i potrebe žrtava.

Takođe, tu je i organizacija fokus grupa, kroz koje se žrtvama pruža adekvatna psihološka i pravna podrška, posebno vodeći računa da se rad sa njima odvija u uslovima koji im omogućavaju da se osjećaju sigurno i uvaženo. Ovakvi razgovori suština su otvorenog dijaloga, gdje žrtve mogu podijeliti svoja iskustva i pronaći snagu u međusobnoj podršci. Dodatno, organizujemo radionice koje okupljaju žrtve i njihove porodice, ali i druge članove zajednice koji su zainteresovani za ove teme. Cilj organizovanja ovakvih događaja je širenje svijesti o dešavanjima u prošlosti, ali i težnja da se osnaži zajednica, kako bi zajedničkim naporima gradili društvo u kojem će pravda i sjećanje biti podrazumijevajući principi.

Međutim, ono što je prethodilo svim navedenim aktivnostima, a ujedno predstavljalo i najizazovniji aspekt rada Građanske alijanse, bilo je stvaranje sveobuhvatne baze podataka koja se tiče samih žrtvava. Nažalost, usljed protoka vremena mnoge direktne žrtve i članovi njihovih porodica, koji su mogli govoriti o tom vremenu više nijesu živi. S druge strane, bilo je i onih koji jednostavno više nijesu bili u stanju da učestvuju u aktivnostima (usljed starosti), ali i onih koji nijesu bili voljni da se odazovu, s obzirom na nezadovoljstvo tretmanom koji su dobijali godinama unazad od države Crne Gore. Sprovodeći različite aktivnosti i razgovarajući sa preživjelima, kao i sa članovima njihovih porodica, zabilježena su dragocjena svjedočenja, koja osvjetljavaju stvarnost s kojom se ovi ljudi suočavaju decenijama nakon samih događaja. Njihovi iskazi pružaju neprocjenjiv uvid u obim i prirodu patnje, ali i trajne posljedice koje ratni zločini ostavljaju na žrtve i njihove porodice. U društvu koje često zanemaruje ili zaboravlja ove događaje, važno je približiti široj javnosti priče onih koji su pretrpjeli najteže posljedice. Međutim, neophodno je pokazati da su žrtve naši sugrađani, ljudi koji se i dalje, godinama nakon zločina, suočavaju s različitim oblicima diskriminacije i nepravde. Pored toga, cilj je da se iz prikupljenih svjedočenja i analiza izvuku što kvalitetnije preporuke koje će moći

da posluže ne samo u olakšavanju života samih žrtava, već i u unapređenju cjelokupnog društva. Preporuke zasnovane na njihovim iskustvima mogu postati ključne smjernice za pravovremenu i adekvatnu podršku žrtvama, kao i za prevenciju sličnih zločina u budućnosti. Posebno je važno da mlađe generacije shvate opasnosti koje donose politike zasnovane na nacionalizmu i mržnji, kako bi se minimizirale mogućnosti za ponavljanje zločina. Naša prošlost nosi važne pouke za budućnost, a jedini način da izbjegnemo ponavljanje tragedija jeste da ih razumijemo i suočimo se s njihovim posljedicama.

Publikacija će se donirati Informativno-dokumentacionom Centru i kao takva biće dostupna svima koji ga posjete, uz garanciju zaštite privatnosti žrtava i onemogućavanje zloupotreba sadržaja. Upravo iz tog razloga, identiteti većine naših sagovornika ostaće anonimni, s tim što ćemo istovremeno poštovati volju onih koji su insistirali da njihova imena ipak budu prikazana. Da bi publikacija imala jasnu i prepoznatljivu nit, osmišljena je da uz podsticanje razumijevanja, empatije i podrške za žrtve, istovremeno pruži vrijednu edukativnu i dokumentarnu vrijednost.

VI Zaključci

- 1. Nedostatak reparacija i ekonomske pomoći:** Žrtve ratnih zločina i njihove porodice našle su se u vrlo teškim ekonomskim okolnostima zbog izostanka reparacija ili druge vrste materijalne podrške od strane države. Mnogi od njih su izgubili ne samo članove porodice, već i imovinu i sredstva za život, a država nije pružila potrebnu pomoć da im olakša svakodnevni život. Ovaj nedostatak institucionalne podrške ostavio je mnoge porodice da se bore sa siromaštvom i socijalnom isključenosti, što je dodatno otežalo njihovu mogućnost da se oporave i nastave dalje.
- 2. Pasivnost institucija i nedostatak pravde:** Državne institucije su pokazale izuzetnu pasivnost kada je riječ o suočavanju s ratnim zločinima, što se odrazilo na neadekvatno procesuiranje odgovornih za te zločine. Pravosudni sistem nije bio u stanju da pruži zadovoljavajuću pravdu, što je dovelo do toga da mnogi zločini ostanu neistraženi, a počinioci nekažnjeni. Ovo je rezultiralo dubokim osjećajem nepravde među preživjelim žrtvama i njihovim porodicama, koje su ostale bez ikakve satisfakcije i priznanja od strane države za pretrpljene patnje.
- 3. Neprisutnost memorijalnih spomenika i kultura zaborava:** Mjesta gdje su se desili ratni zločini u velikoj mjeri su ostala neobilježena, što je dovelo do gotovo potpune nevidljivosti ovih tragičnih događaja u kolektivnom sjećanju. Nedostatak memorijalnih spomenika i inicijativa za očuvanje sjećanja na žrtve rezultirao je time da su ovi događaji potisnuti iz svijesti javnosti. Ova situacija ne samo da zanemaruje važnost sjećanja na žrtve, već doprinosi i kontinuiranom zaboravu i umanjuje značaj njihove patnje.
- 4. Izostanak psihosocijalne podrške:** Država nije uspješno uspostavila sistematske programe za pružanje psihološke i socijalne pomoći žrtvama ratnih zločina i njihovim porodicama, što je imalo ozbiljne posljedice po mentalno zdravlje preživjelih. Bez adekvatne psihosocijalne podrške, mnoge žrtve su ostale same u suočavanju s dugotrajnim traumama i emocionalnim ranama, što je dodatno otežalo njihov proces oporavka i reintegracije u zajednicu. Ova praznina u podršci pogoršala je osjećaj izolacije i nemoći među žrtvama, koje su se često osjećale napušteno i zaboravljeno.

- 5. Marginalizacija i društvena nevidljivost žrtava:** Žrtve ratnih zločina i njihove porodice često su bile marginalizovane i zanemarene od strane šire zajednice i državnih institucija. Njihova stradanja nisu bila adekvatno priznata, a njihova uloga u društvu svedena je na minimum. Ovaj nedostatak priznanja i podrške doveo je do njihovog socijalnog isključivanja i dodatnog pogoršanja već teških životnih uslova. Mnoge žrtve osjećale su se kao teret društvu, što je dodatno potkopalo njihovu sposobnost da se oporave i reintegrišu.

VII Preporuke

- 1. Uspostavljanje fonda za podršku žrtvama:** Država bi trebalo da stvori fond namijenjen reparacijama i pomoći žrtvama ratnih zločina i njihovim porodicama. Ovaj fond bi omogućio žrtvama da dobiju potrebnu ekonomsku podršku, olakšavajući im svakodnevni život i omogućavajući im da se izbore s posljedicama zločina. Iako materijalna pomoć ne može nadoknaditi emocionalni i psihološki gubitak, ona može biti od ključnog značaja za obnavljanje dostojanstva i sigurnosti pogođenih porodica, pružajući im priliku za novi početak i bolju budućnost.
- 2. Revizija pravosudnih procesa i efikasnije procesuiranje zločina:** Država mora preispitati sve neriješene slučajeve ratnih zločina i osigurati da pravosudni sistem efikasno procesuiraju sve odgovorne. Ovo uključuje intenziviranje napora za istraživanje i prikupljanje dokaza, kao i obezbjeđivanje da počinioци budu odgovorni za svoja djela. Pravda mora biti zadovoljena, čak i sa vremenskim odmakom, kako bi se obnovilo povjerenje u pravosudni sistem i pokazalo da zločini neće ostati nekažnjeni. Takođe, potrebno je ojačati saradnju sa međunarodnim organizacijama kako bi se osigurala pravičnost i transparentnost procesa.
- 3. Izgradnja i očuvanje memorijalnih spomenika i promocija kulture sjećanja:** Važno je da se na mjestima gdje su zločini počinjeni postave trajna memorijalna obilježja koja će služiti kao simboli sjećanja i opomene budućim generacijama. Pored fizičkih spomenika, treba raditi na razvoju kulture sjećanja kroz edukaciju, javne diskusije i komemorativne događaje. Memorijalna mjesta moraju postati integralni dio društvene svijesti, obogaćujući kolektivno pamćenje i sprječavajući ponavljanje sličnih tragedija u budućnosti. Ovi napori trebaju biti praćeni redovnim angažmanom zajednice kako bi se osiguralo da se žrtve nikada ne zaborave.

- 4. Razvijanje programa psihosocijalne podrške za žrtve i njihove porodice:** Još jedan od zadataka države jeste implementacija programa koji pružaju sveobuhvatnu psihološku i socijalnu podršku žrtvama i članovima njihovih porodica. Ovi programi trebalo bi da obuhvataju različite oblike terapija, savjetovanja i socijalne usluge koje bi pomogle žrtvama da se nose s traumama i ponovo izgrade svoj život. Takođe, važan aspekt ovih programa treba da bude reintegracija žrtava u društvo kroz obuke, zapošljavanje i podršku u obrazovanju. Ovi programi moraju biti dugoročni i dostupni svima koji su pogođeni, kako bi im pružili kontinuiranu podršku u njihovom procesu oporavka.

- 5. Priznavanje patnje i aktivna integracija žrtava u društvo:** Stradanja žrtava moraju biti prepoznata od strane države i to kroz komemorativne događaje, medijsku kampanju i druge oblike društvene podrške. Ovo priznanje treba da bude praćeno konkretnim koracima ka integraciji žrtava i njihovih porodica u društvo, omogućavajući im da učestvuju u procesima donošenja odluka koje se tiču njihove budućnosti. Javno priznanje patnje mora biti trajno i sveobuhvatno, kako bi se osiguralo da žrtve osjete podršku zajednice i države, te da se njihove traume adekvatno adresiraju i tretiraju.